

Леся Вашків, канд. філол. наук

Засоби розкриття дитячої психології у романі Уласа Самчука “Куди тече та річка”

У загалом не бідній на дитячі образи трилогії Уласа Самчука “Волинь” виразно виділяються три постаті — Василь, Володько і Хведот Довбенки. З ними читач знайомиться вже з перших сторінок роману. Трохи згодом довідуємося, що мав Матвій Довбенко від обидвох дружин ще й доньок — найстаршу Катерину (від першої, Лукії) і наймолодшу Василину (від Насті). А що дитинство і отроцтво їх описано переважно у першій частині епопеї, то й стане саме цей роман об’єктом нашої уваги під обраним кутом зору.

На запитання “Куди тече та річка?” шукає відповіді середульший Довбенко — Володько, якому “щойно від м’ясниць піде сьомий” [1, 6]. Однак вже його перший портрет абсолютно чітко в’яжеться “з концепцією персонажа в системі дійових осіб, з його фізіогномічною ідеєю” [2, 106]: “Той вам прийде ввечері по вуха обмурзаний і ані пари з уст. Мовчить, і тільки оченята сині-пресині та ще кипатий носик... А оченята розумні, та полохливі, та такі вам глибокі — в кого воно таке вдалося, Господоньку, подай сили та хорони, Мати Пречиста, щоб здорове росло — люди будуть...” [1, 7].

Упродовж усього роману автор то якимось штрихом, а то й ґрунтовніше увиразнює Володьків портрет, акцентуючи на вагомих душевних порухах дитини, властивостях характеру, особливостях його формування. Через портрет виявляється ставлення оточуючих, як-от, в епізоді у млині, де “маленький та важненький” Довбенко любив слухати оповіді “бородатих поважних дядьків з веселими поморщеними обличчями, з гучним вічним реготом та твердими мозолястими руками” [1, 57]. Слухаючи їхніх оповідань, Володько забував про все на світі, він, як пише У. Самчук, “...зникав. Його не ставало”. А от те, що залишалось, викликало несподівану реакцію навіть у

дядьків-завізників. “Залишки” од Володька письменник сугестує у влучній портретній характеристиці, яка увиразнює попередню: “З нього залишались тільки очі, широкі, витріщені, круглі синьо-сірі, та овальний роток зо свіжими, напухлими устами, що якось особливо, дико рожевіли, та ще його маленький гудзичок — носик.” [1, 57]. Саме такий зосереджений вигляд захопленого оповіддю семилітка змусив рудого дядька Павла “вліпити” Володькові “твердого, колючого та згучного поцілунка”, від чого малому “вся його пичка запаленіла” [1, 57], та ще й дати два питльовані пиріжки з яблуками, котрих наш герой не взяв: “сорому послухався”, — пише автор.

Прагнучи створити “осяжне” бачення власне дитячої постаті, письменник часто вдається до непрямой антитези, порівняння на зразок: “Він уже бачить **здоровенну** батькову **ручиську**, що затиснула його **малюсіньке** **ручення...**” [1, 60] або “Ось простягнулася його **пальката** **ручище**. **Ще** хвиля, ще мент і безборонна **Володькова** **ручка** в тісному потиску батькової долоні” [1, 62] (виділ. моє. — Л. В.).

Портрет в У. Самчука є засобом увиразнення специфіки стосунків дорослих та дітей, яка найпрямовістіше реалізується у карі за непослух. І в цих портретних штрихах письменник вдало послуговується порівнянням, аби досягти бажаного враження: “Мов **легеньке** **пір’ячко**, **підхоплене** **буревійним** **поривом** **гурагану**, так вилетів Володько з-під печі й опинився в батькових руках... Дошкульні удари попруги посипалися на задок хлопця, що нагадував **маленького** **хробачка**, **наступленого** **великим** **чоботом**” [1, 62]. Завершивши опис кари, письменник знову вдався до контрасту: “Страшна в цю мить його **величезна** **постать** і нещасна, мізерна та дитина, що янчить від болю на долівці біля його ніг” [1, 63].

Не менш цікавими видаються ті портретні характеристики, які (з волі автора) дає сам Володько. Усі вони позначені особливостями дитячого сприймання. Так, перше, що помітив на учителеві Володько, були **зелені штани** (отож, дитина стояла з опущеними очима, і все ж незвичний для мужицького ока колір вразив). Далі він зауважує те, що для хлопчика його віку становило неабияку цінність — **гудзики**, “блискучі металеві з орлами”, їх аж два ряди на **чорній** куртці, що “здобила ту постать”. Оскільки портретний опис починався у напрямку знизу-вверх (як переважно й дивляться діти), то на ший Володько бачить **комір** із “**синіми** **петлицями**”, далі його

погляд схоплює “чорну, м’яку борідку” (саме борідку, а не бороду; саме м’яку, а не тверду; саме чорну, а не руду — словом, все незвичне, небачене; та ще й доглянуте, випещене). Характеристичною є кінцівка портрету: “...Темні очі і буйне, чорне, розбите волосся **значили завершення постаті**” [1, 226]. Таким чином, дитина сприйняла учительську постать у властивій послідовності — з ніг до голови. Коли ж хлопець осмілів і відважніше глянув на учителя, то помітив ще й, “що нижня його щелепа дещо більше, ніж треба, наперед висунута, а зуби має трохи попсуті” [1, 226]. Сприйняття особи вчителя подано як об’єктивне, констатуюче і безстороннє.

Зовсім по-іншому Володько дивиться на нову істоту у їхній родині. І хоч наявна ота констатуюча частина (“малесеньке, розміром у кулачок, якоїсь червоної барви, головеня. Очі тісно затиснуті, ледь помітний, з білим дрібненьким мачком, носик, усточка інколи ворущаються, ніби вони ссуть” [1, 179]), в якій личко немовляти схоплено дуже вдало, у всій його зворушливій некрасивості, герой, споглядаючи “те сотворіння”, сповнюється почуттям великої любові: “Щось сильне і тривале увійшло до його серця, щось таке, що він пронесе через усе життя” [1, 179]. І ще один портрет у романі “Куди тече та річка” є дуже характеристичним щодо задекларованої проблеми: через “побожний” погляд сина бачить читач Матвія Довбенка — “те вічно зі зморшками, високе чоло, ті ясні, чисті, поважні очі, той владний, горбатий ніс” [1, 253]. Завершується перша частина трилогії і уже “не малий” (за словами батька) Володько випростує “постать із **завдатками** (яка багатогранна портретна деталь!) широких барок” [1, 253], він пильно дивиться на “тверду і тяжку” батьківську руку — “долоня широка, кулак вузлуватий з чіткими кругами набряклих жил” [1, 253]. Володько Довбенко почуває себе сином великого царя, коли “припадає устами до її шорсткої, темної твердості” з величною втіхою і гордістю за свого батька, що його обличчя “ні один образ не нагадує йому” [1, 132].

Таким чином, через портрет у дитячому сприйманні автор з’ясовує **дитяче бачення світу**.

Життя дитини нерозривно пов’язане із іншими дітьми, з життям дорослих. Живучи на хуторі, Володько Довбенко має обмежене коло співбесідників: Хведотисько, який ще й усіх звуків добре не вимовляє (“**Воводько**”); Василь (який, як і батько, увесь час в праці — то пасовисько, то школа); завжди

зосереджений і до болю спрацьований мовчазний батько; така ж заклопотана мати, яка в силу сумних обставин пильніше приглядається до синів аж тоді, коли стається якесь нещастя, і тоді уже Настя “нудиться і тошніє”, розпочавши над зболеним, скривдженим дитям своїм. Коли ж усе відносно благополучно, вона губиться від навали Володькових запитань і, рятуючись, відсилає його до батька. Бо хто ж, як не він, розповів би Володькові, “чому ті ченці носять довгі одяги? Чи мають вони штани? Що вони поза тим роблять? Хто то збудував таку церкву, дзвіницю? Чому падають зорі? Куди тече їх річка, через котру вони мусять переходити? . . .” [1, 42]. Але Володько не відважується, хоч вірить, що “батько дійсно багато знає, але тому він і не хоче говорити, що знає” [1, 42]. Отож силою об’єктивних причин Володько росте серйозним і зосередженим на власних роздумах. Автор свідомо не надуживає діалогом (а той, що є, як правило, без ремарок: як, наприклад, діалог Володька з батьком [1, 49]), фокусуючи увагу на монологах (що виростають з діалогів або знову вливаються в них) та на внутрішньому мовленні персонажів. Останнє якнайкраще ілюструє внутрішній світ дитини, в даному випадку світ Володьки Довбенка — реальний і уявний.

В **реальному** світі Володько мусить пильнувати 4-річного Хведота: “Той тобі сорочку роздере, носа розквасить, в грязюку всунеться, все “сам зробить”, а ти Богу духа винний, іди та вислухай за нього, та діставай ляпаси, та вибріхуйся. Гірко, гірко... І образливо... І несправедливо...” [1, 8]. Внутрішній монолог з вставними конструкціями, недомовленістю якнайкраще ілюструє душевний стан дитини.

В **реальному** світі Володько пастух, який не впилював корів і ті вчинили шкоду, після якої “грядка білих оглоданих капустияних головок нагадує зграю потурбованих гусей” [1, 60]. Уривчасті, часто називні речення, паузи, риторичні фрази і фігури умовчання якнайкраще передають хаотичність мислення і напруження психіки дитини, яка втекла від батьківської кари, але зі страхом усвідомлює її неминучість: “Ревіти, кричати! Боже! Боже! — повторює безконечно. Хотів молитись, але хіба тут до молитви? Коли Бог, коли батько, коли ніхто в світі не може зрозуміти, допомогти, розрадити його, то що pomoже молитва? Мамо!. . . Де є мама? Ні, він сам винен. Він розуміє це. Але... хіба ж? — Страшно подумати” [1, 60].

В **реальному** світі Володько — допитлива, цікава дитина, яка, чудуючись, сприймає явища природи, особливості міського

життя: його тішать цілі озера на власному подвір'ї після зливи, його дивують соша ("дорога, вимощена камінням"), велосипед ("машина на двох тільки колесах") і найбільше телеграф ("Володько вже чув, що по тих дротах "шлють телеграми", і йому дуже кортіло побачити, як то ті телеграми біжать по них. Але скільки не задирав голову, скільки не дивився, йому не пощастило побачити ані одної такої штуки. **Дуже шкода.** Тепер саме ніхто, видно, не слав телеграм" [1, 172]).

У **реальному** світі Володько учень, він ходить до школи, в якій "з кожним місяцем кілька нових школярів прибувало кожного разу і всі до них назад до "А" верталися". Володькове нетерпіння і невтоленність, його незадоволеність існуючим станом справ відтворено у роздумі: "Боже, як це досадно товктися все на місці, теліпати в торбинці оту одну "Азбуку Сеятель" Клавдії Лукашевич і знати все, від дошки до дошки, напам'ять, і "Умную ворону", і "Трі козліка", і ніяк не могли далі, бо приходять Петри і Миколи, такі винятково "западенні", як сказала б мати, і треба з ними держати ногу, хоча Володько тут давно вже першим, за ним горою учитель і ніякі Радіони, ніякі Євгени не можуть йому нічого більше вдіяти" [1, 240].

Реалістично і цікаво змальований справжній світ, у якому формується характер Володька Довбенка. Не менш майстерно відтворює Улас Самчук індивідуальний, **уявний** світ, в якому перебуває герой в часи своїх найбільших звершень і найсумніших переживань. Дитяча уява безмежна, вона здатна заглядати в майбутнє і повертати минуле цілих народів і епох, завдяки їй можна відчутти себе "маленьким, щасливим, вселюблячим і всім задоволеним царком", або, принаймні, поспілкуватися з царевим сином, який має такого незвичного, "незамурзаного" носа. Проте особливо "розгулюється" уява в дитини незаслужено (на її ж думку!) скривдженої. Прекрасний опис такої мрії подає письменник вже у першому розділі роману: "Великий похід", освячений істинно благородним наміром з'ясувати, "куди тече та річка?", завершився щасливо. І Володько, і Хведот уникли сподіваної кари, хоча й сховалися завбачливо на "найпевнішу захисницю всіх покривджених дітей — їх найнедоступнішу фортецю — піч". А наступного дня Володька несподівано покарали, чим викликали у його стривоженій душі візії про те, як він умре (через матір — таки!), не прийнявши від неї у свій останній час "навіть булки з солодким молоком, і навіть цукорків, і нового купленого

кашкета зо звіздою” [1, 16]. Автор роману — добрий знавець дитячої психології. Бо трагічний внутрішній монолог зненацька переривається несподіваною заявою Володька: “А може, ні. Може, він краще не вмере” [1, 16]. Його уява витворила нову мрію — вишукану помсту, яка мала б засоромити кривдників і змусити їх пожалкувати за вчинене: Володько зустрічається з царевим сином, а “своїм однолітком”, розповідає йому, “як його завше переслідують”, знаходить розуміння і отримує багато грошей і дарунків. І оскільки йому вже з царської ласки куплено “нові штани, кашкета з околушками та звіздою, чобітки ті довгождани” [1, 17], то для “них” він сам купує “добрі чоботи - витяжки” (для батька) та “м’які, теплі виступці” (для матері), щоб, подарувавши, піти з дому зі словами: “Ось, хоча мене всі не любили, били і сварили, але візьміть собі оце все” [1, 17]. Вдруге автор описує мрію-помсту Володька у розділі “Будні”: скарана дитина страждає, вона прагне батьківського каяття і прощення водночас, а тому уявляє себе героєм, який рятує коней від злодіїв, рятує ціною власної руки, а точніше, ціною власної руки “доказує батькові свою велику до нього любов” [1, 64], як слушно підмічає автор.

У характері свого героя автор добачає творче і добре начало, радість відкриття світу, обережне, а все ж **ввторгнення** у життя дорослих людей. Можна з певністю сказати, що особливості дитячої психології з’ясовані опукло, у всіх їхніх характеристичних виявах. Здається, автор нічого не упустив:

Володько любить тварин, і хоч він не захоплюється кінями, як Василь, але розуміє тугу Рябої, коли іншу корову продали; він же допомагає Василеві доглядати і власне “виховати” від матері цуценя, що його чорне піднебіння заповідає злого пса з ласкавою кличкою Пундик (чим не оксиморон?);

Володько сам собі не зізнається у першому щемному почутті до Катерини, яке так психологічно майстерно виписує Улас Самчук. Хлопець усім серцем тягнувся до залузької Катерини, доки під час цілковито невинного купання не почув у ній несподівано іншого, жіночого запаху, що розбудив у ньому щось ще не зрозуміле, але таке тривожне;

Володько живе паралельно у двох світах — реальному і уявному, але навіть реальний світ він намагається прикрасити казкою;

Володько пізнає світ через власний досвід, але не дурається побачити його й очима дорослих: оповіді дядьків у млині розширили його уявлення історичні, географічні і, навіть, космогонічні;

Володько максимально намагається матеріалізувати усі свої мрії, задовільнити ненаситну жагу знань: так з'являється саморобна скрипочка, так формується **перший учень** в Тилявецькій церковно-приходській школі;

Володькові притаманні усі дитячі радощі (“Володько одягав пальто, оглядав з усіх боків, радісно зітхав, скидав, обережно вішав на ключці, щоб за хвилину **знов** здійснити, **знов** одягати, **знов** оглядати” [1, 245]).

Авторські характеристики, описи вчинків, індивідуальна обстановка, пейзажі, інтер'єри у творі так чи інакше пов'язані із психологією героя і “працюють” на її розкриття. Наприклад, така авторська характеристика: “Молитися в церкві Володько не може. Для нього тут занадто багато цікавого, щоб він міг зосередитись для молитви. І товстючі з височенними вікнисками стіни, і малюнки святих на них, і візерунки всілякі, і позолота, і ченці у високих клобуках, і учні учительської семінарії в дуже гарних одягах, що стоять густо на правому крилосі і так чудово співають” [1, 40 – 41]. Або “озвучений” пейзаж, переплетений з внутрішнім монологом і авторськими коментарями: “Сяде десь у траві — коники-стрибунці бризкають довкола, дзижчать мухи, поволі побренькує череватий джміль. Дивні думки тиснуться в дитячу голову, а не так думки, як почуття. Яюсь тут так радісно, так шириться маленька душа, стільки родиться щастя. Ні, він ніколи, ніколи не перестане любити життя. Болюче, розкішне, соковите” [1, 146].

І на лексичному рівні в романі усе, сказати б, передбачено, чи то спостережено: діти завжди мають свої, незрозумілі дорослим, слова, як-от, **скремейда** (“палиця така з кривулькою на кінці”) чи умовні грошові одиниці, за які правили **мушлі**. Такими ж скарбами, але саме для Володька, є **буквар**, **“кітрадь”**, **“карандаш”** і **“грифльова дошка”** (привезені матір'ю на його щире прохання).

Достеменно дитячою є реакція Володька на переїзд до Тилявки: йому весело, хоча і “ніяково було радіти одверто” [1, 200]. Його дитяча фантазія, бажання пізнавати світ — “нові місця, інші ліси, інші річки” — спонукає лиш “усе то (тобто від'їзд. — Л. В.) яюсь приспішити”. Так само опертим на

знання дитячої психології є епізод, в якому письменник розповідає, як прагнув Володько привезти з міста цілу булку, щоб похвалитися Хведотові. Та голод виявився сильнішим (розділ “Найбільше щастя”).

І ще один засіб безвідмовно працює на розкриття дитячої психології у романі “Куди тече та річка” — це вставні речення і словосполучення. Причому вони часто мають ту особливість, що переважно належать якомусь конкретному персонажеві, хоча вплетені у структуру чужої чи авторської оповіді, як-от:

“Володько ж втілена повага... Зійшов на обчовганий стовбур верби (“і як він, халела, не боїться”) (це Хведот. — Л. В.)), присів навшпиньки і дивиться мовчки у вируючу воду” [1, 10];

Старий Лук’янчук: “Ото коли я ще малим був, як оцеї ваш, — і показав на Володька... (Хіба я такий малий?) — Батько мій покійник, не то, щоб рибачити...” [1, 9];

“А який олівець. Пробує ще раз язиком, хоча він ще не заструганий — простий? Чорнильний? Простий. І добре. Йому зовсім непотрібний той чорнильний... (хоча він мріяв якраз про чорнильний)” [1, 98].

Таким чином, можна підсумувати: шукаючи відповіді на запитання “Куди тече та річка?”, Володько Довбенко роздумує і діє, спілкується й мовчить, стаждає і тішиться, словом, — він живе. Письменник малює його життя, розкриває його психологію, застосовуючи широку палітру виражально-зображальних засобів: тут і портрет, вчинки героя, монологи і діалоги, внутрішнє мовлення, що характеризується еліптичністю, незавершеністю, переривчастістю, використанням фігур риторичних та умовчання. Все це підпорядковане зображенню психічних процесів у їх природній безпосередності. Усе своє знання життя і розуміння світу дитини, усе мистецтво письменника підпорядкував Улас Самчук створенню небуденної натури Володька Довбенка, бо він “походить від тих, що з самого дна, з найглибшого мороку здіймаються наверх, бадьоро підносять голову, дивляться на всіх горіючими, синіми очима, вдягаються у найкращі одяги і йдуть. Куди ідуть? Уперед. Завжди вперед. У світі ніде нема кінця. У світі є лиш безконечність” [1, 247], — пише Улас Самчук. Безперечно. І діти в романі — найочевидніший доказ цього.

Література:

1. Самчук У. Волинь: Роман у трьох частинах. Том I. — К. : Дніпро, 1993. — 574 с.

2. Фащенко В. В. У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури. – К. : Дніпро, 1981. – 279 с.
3. Мовчан Р. Українська проза ХХ століття в іменах: У 2 ч. – Ч. I. – К. : ПП “Компанія “Актуальна освіта”, 1997. - С. 155 – 173.
4. Выготский Л. С. Психология искусства. – М. : Искусство, 1986. – 573 с.
5. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб. : Питер, 1999. – 272 с.